

УДК 94(4)(341.81/.83:479.25)(477.74)“1918/1920”

Давід Давтян

історик

Одеса, Україна

E-mail: arm.history@yahoo.com

З ІСТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА РЕСПУБЛІКИ ВІРМЕНІЯ В ОДЕСІ (1918–1920 рр.)

У статті розглянуті передумови формування генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі, періоди функціонування, статус та основні напрями діяльності установи. Доведено, що до головних проблем, які потребували негайного розв'язання в зазначений період часу, належала необхідність евакуації вірменських біженців — жертв геноциду в Оттоманській імперії, які знайшли порятунком в Одесі, військово-вояцями та демобілізованих офіцерів і солдат, що повертались з фронтів Першої світової війни.

Ключові слова: генеральний консул, консул, генеральне консульство Республіки Вірменія, Україна, Республіка Вірменія, Одеса.

David Davtyan

Historian

Odessa, Ukraine

E-mail: arm.history@yahoo.com

FROM THE HISTORY OF THE CONSULATE GENERAL OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN ODESSA (1918–1920)

The history of the Armenian diplomatic missions in Ukraine and the history of the establishment and formation of bilateral relations of the two post-imperial states for many years did not generate interest among researchers. The article describes the prerequisites for the formation of the Consulate General of the Republic of Armenia in Odessa, the operation periods and the main activities of the institution. One of the main problems that emerged in the years under consideration and require decisions be put off was the question of the evacuation of the Armenian refugees — victims of genocide in the Ottoman Empire, who have found salvation in Odessa, prisoners of war and demobilized officers and soldiers returning from the First World War.

Keywords: *consul, Consulate General, Consulate General of the Republic of Armenia in Odessa, Ukraine, Republic of Armenia, Odessa.*

Політична ситуація в Росії наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. демонструє ідентичність процесів становлення незалежності національних регіонів імперії під проводом національних партій. У цьому контексті досить цікавим виглядає розгляд дипломатичних відносин, що встановлюються між новоутвореними державами на постімперському просторі. Особливий інтерес викликає проблематика вірмено-українських дипломатичних відносин, дипломатичних представництв Республіки Вірменія, зокрема в Одесі. Слід наголосити, що дотепер ця проблема залишається малодослідженою, як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії.

Власне історіографія питання складається з декількох розвідок, невеличких нотаток та згадок, опублікованих у різних узагальнюючих працях. Першою і на сьогодні єдиною спробою комплексного висвітлення історії вірмено-українських дипломатичних відносин є дослідження Г.А. Петросяна¹. Незважаючи на цінність роботи, необхідно наголосити, що певна частина опублікованих документів з вірменських архівів, представлених автором як вперше запроваджені до наукового обігу, насправді були надруковані ще 1932 року². У праці майже відсутній український масив документів, що значною мірою звужує висвітлення проблеми. Низка матеріалів, що стали основою дослідження автора, подані без відповідного історіографічного та джерелознавчого аналізу. Внаслідок чого, наприклад, Одеська вірменська громада представлена як абсолютно дезорганізована інституція; роль і дії вірменських військових частин, що перебували в Києві під час окупації міста армією Муравйова, і загалом лютнево-березневі події 1918 р. відтворено без критичного осмислення, а лише на основі мемуарів члена Вірменського комісаріату України (далі — ВКУ) А. Тонеана³. Окрім цього в праці є низка проблемних питань, що потребують уточнення та відповідно критичного осмислення. Яскравим прикладом є досить вільне оперування автором стилями, наприклад за текстом: «11 серпня 1919 р. Добровольча армія захопила Одесу і одразу відновила діяльність вірменського консульства»⁴. Однак, Добровольча армія вступила до Одеси 23 серпня (тобто, 5 вересня) і навіть, якщо припустити, що автор заплутався у стилях, то це — 10 серпня. І подібних розбіжностей вистачає в праці.

У своїх узагальнюючих студіях до історії вірменських дипломатичних представництв (установ) звертались В. Матвієнко⁵, Д. Веденєєв і Д. Будков⁶ та інші дослідники, праці яких містять цінні, неопубліковані документи і матеріали. Враховуючи неможливість висвітлення в рамках однієї статті всієї специфіки формування дипломатичних представництв Респуб-

ліки Вірменія в Україні, динаміки розвитку взаємовідносин, ми змушенні обмежитися розглядом питань, пов'язаних з Генеральним консульством Республіки Вірменія у м. Одеса. Розглянемо передумови відкриття установи, періоди функціонування, статус та основні напрями діяльності.

У червні 1918 р. до Києва прибуває уповноважений представник Республіки Вірменія доктор права Г.С. Дзамоян (Дзамоев), який взагалі-то прямував до Москви з місією вирішення питання вірменських біженців, що перебували в Астрахані. Однак, враховуючи загрозу арешту з боку більшовиків як представника недружнього вірменського уряду, він змушений був залишитися у Києві й почав допомагати ВКУ, виконуючи *de facto* функції посла.

У Києві Г.С. Дзамоян розпочав досить активну та різнопланову діяльність. Слід наголосити, що він досить добре орієнтувався в політичній ситуації. В одній зі своїх доповідей (недатована) зазначав: «З моєї ініціативи і за наполяганням Одеської колонії [тобто громади. — *Авт.*], представником Київського комісаріату [йдеться про ВКУ. — *Авт.*] в Одесі призначений громадський діяч, учений-агроном Таїров та йому помічником князь Туманов, який має великі зв'язки з можновладцями. Конче необхідно мати напівофіційних представників нашого уряду в Криму і на Дону. Повторюю — це життєво необхідно, відповідно прошу: відправити до Києва відповідальну, солідну особу для посилення Комісаріату — Київ центр політичного життя — а також призначити до Криму й при Кримському уряді (Сімферополь) і Новочеркаську — при уряді Дону. Прошу до моєї вимоги поставитися серйозно»⁷.

В іншій, також недатованій доповіді, він надав ширшу характеристику політичній ситуації, доводячи останню до уряду, та ознайомив із прийнятими рішеннями: «Оскільки частина України окупована австрійськими військами й перебуває виключно у сфері впливу Австрії, а водночас, вірмени Молдови, анексованої Румунією, висловили бажання підтримувати з нами постійний зв'язок та, нарешті, близькість Одеси від центру Молдавії, Кишиневу, зумовила Колегію [ВКУ. — *Авт.*] мати своє представництво в районі колишніх Херсонської, частини Таврійської і Бессарабської губерній. Таким представником до міста Одеси призначений нами уповноважений [...] Таїров і його помічник для військового представництва перед австрійською владою, підполковник князь Туманов»⁸.

Впевнено можна стверджувати, що В.Є. Таїров і князь Туманов були призначені приблизно наприкінці липня — на початку серпня, оскільки наприкінці вересня — на початку жовтня в Одесі обов'язки генерального консула вже виконував член ВКУ — підполковник Макар Багдасарович Попов⁹. На цьому етапі дослідження важко встановити, які обов'язки

виконували *de facto* В.Є. Таїров (справжнє ім'я — Барсег Григорович Таїрян) й князь Туманов (ім'я поки не встановлено).

Необхідно відповісти на важливе питання. Чи можна вважати консулами і послами осіб, що були уповноважені урядами представляти їхні інтереси, однак не отримали *de jure* екзекватуру. Республіка Вірменія і Україна, в цей період, були первинними суб'єктами міжнародного права, в силу властивого їм державного (національного суверенітету) *ipso facto* та визнавались носіями міжнародно-правових прав і обов'язків. Іншим важливим аспектом є, власне, легітимізація урядом УНР ВКУ, оскільки між ними 13 січня 1918 р.¹⁰ була підписана спеціальна угода, яка відповідно визнала легітимність перебування ВКУ на території України. Окрім цього, всі українські уряди тривалий час саме *de facto* визнавали вірменських дипломатичних представників, зтягаючи процес надання екзекватури з політичних міркувань. Наприклад, С.Г. Дзамоян визнавався представником Вірменії, але тільки 19 листопада зміг подати вірчу грамоту міністру закордонних справ, а уряд, зі свого боку, зазначив: «Ставитися до представника Вірменії таким чином, як до представника Швейцарії, Італії, Болгарії та інших держав»¹¹. Позиція щодо консульських представників (ВКУ) у регіонах дещо відрізнялась, так, ще у жовтні міністр закордонних справ Д. Дорошенко щодо М.Б. Попова (в Одесі) і М.С. Мелікянца (у Харкові) своєю резолюцією наказав: «виконати посвідчення і повідомити військового Отамана і Головного уповноваженого Харкова, Херсонського губернського старосту, Харківського губернського старосту»¹².

На нашу думку, вірним є вважати осіб (послів чи консулів), що уповноважені були своїми урядами представляти інтереси держави (виконувати дипломатичну функцію) в іноземній державі (в Україні) і визнані *de facto* з боку *ipso facto* держав перебування без підтвердження (зтягування) екзекватури, повноцінними дипломатичними представниками.

Достеменно відомо, що дипломатичні представництва Республіки Вірменія не були створені на інших теренах колишньої Російської імперії: ані у велелюдному вірменському місті Нахічевань-на-Дону (до скасування у 1870 р. самоврядування вірменської колонії), ані в Криму, де було численне вірменське населення. Подібна ситуація обумовлена перебуванням цих територій у складі *de facto* держав (урядів), що недружно ставилися або не визнавали Республіку Вірменія.

Одеса у роки Першої світової війни стала одним з головних центрів скупчення вірменських біженців, які рятуючись від геноциду, організованого молодотурецьким урядом Оттоманської імперії, знайшли притулок у місті. Відповідно до представлених вірменською громадою даних (Вірменський біженський комітет офіційно був складовою міського

біженського комітету), у січні 1918 р. в Одесі перебувало понад 5 000 біженців¹³. Для порівняння зазначимо, що у Нахичевані-на-Дону, станом на листопад 1918 р., було 1 110 біженців (320 родин)¹⁴. У Криму, де одним з найбільших центрів зосередження вірменських біженців було м. Феодосія, згідно з інформацією місцевого вірменського комітету, станом на вересень 1918 р., чисельність біженців становила «декілька сотень»¹⁵.

В Одесі одним з головних завдань вірменських дипломатів стала організація евакуації біженців, військовополонених, демобілізованих солдат і офіцерів, що повертались із Західного фронту. Іншим важливим питанням, що також стояло на порядку денному, була закупівля і транспортування через Одеський порт продовольства до Вірменії. Не менш актуальною залишалася проблема оформлення (видачі) і затвердження паспортів громадян Республіки Вірменія та інших вкрай необхідних для пересування документів.

Слід зазначити, що з 18 грудня 1918 р. по 6 квітня 1919 р. влада у місті перейшла до французького інтервенційного уряду та Добровольчої армії. Зміна політичного режиму в місті не несла загрози діяльності дипломатичної установи, оскільки з боку нової влади Республіка Вірменія визнавалася. Найгострішою залишалася проблема евакуації. Наприкінці 1918 р. чисельність вірмен, що знайшли притулок, або ж прибули у місто, вже дорівнювала 8 тис. осіб¹⁶. З метою забезпечення ефективної діяльності генконсульства, за ініціативою М.Б. Попова був сформований дипломатичний корпус, який складався із 4 відділів: біженського, військовополонених, паспортного та захисту інтересів Республіки Вірменія.

Тим часом до Одеси продовжували прибувати нові групи вірменських військовополонених і біженців. Наприклад, 7 грудня до міста прибула нова група з 200 чоловік, для забезпечення яких, за розпорядженням генерального консула Попова, був розданий хліб¹⁷. Одночасно із забезпеченням нужденних, генконсульство намагалося організувати їх евакуацію. Відомо, що на початку січня 1919 р. до Вірменії була відправлена група військовополонених (400 осіб), водночас, до міста прибула група з 50 чоловік серед яких, до речі, були й полковники¹⁸. Інша група, що була відправлена до Вірменії у січні, складалась вже з 500 військовополонених та 300 біженців¹⁹. Цей процес тривав постійно. Не останню роль у забезпеченні цієї категорії вірмен, що прибули до Одеси, відіграла місцева вірменська громада, яка фактично весь фінансовий тягар взяла на себе.

Слід зауважити, що завдяки активній роботі вірменських дипломатів громадяни Республіки Вірменія уникли організованої Добровольчою армією мобілізації. Достеменно відомо, що у середині січня 1919 р. до Одеси з робочим візитом приїздить посол Республіки Вірменія в Україні

Г.С. Дзамоян. Він проводив переговори з французькою інтервенційною владою і Добровольчою армією щодо можливості закупівлі та відправлення продовольчих товарів до Вірменії, у чому вірменському послу обіцяли своє сприяння Е. Енно і Грішин-Алмазов²⁰. На початку лютого при генеральному консульстві було відкрито інформаційне бюро, яке через пресу інформувало про необхідність візування всіх громадян, що від'їздять до Вірменії.

Нами встановлено, що вірменський посол не повернувся до Києва, що було пов'язано із захопленням української столиці більшовиками, а це унеможливило його подальше перебування у Києві. За винятком київського консула М.Х. Ломізе і консульського секретаря О.К. Хазазяна, весь вірменський дипломатичний корпус 29 січня, разом з іншими дипломатичними місіями, евакуювався до Одеси. В цей період в Одесі зібралась вся вірменська дипломатична місія України, адже до міста також встигли прибути харківський консул доктор Меликянц і київський М.Х. Ломізе.

Одеса стає дипломатичним центром, де зібрались представництва більшості держав, раніше акредитованих у Києві. На нашу думку, з лютого 1919 р. дипломатична місія Республіки Вірменія в Україні, в дійсності, в Одесі перебувала в евакуації, оскільки *de jure* і *de facto* вірменські дипломати були визнані і відповідно акредитовані українськими урядами (державами). Перехід влади у Києві до інтервенційного більшовицького режиму унеможливив з політичного погляду перебування вірменських дипломатів у місті. Враховуючи, що ні вірменська, ні українська (теж перебувала у евакуації) сторони відповідними нотами не повідомляли про розрив дипломатичних відносин, що *ipso facto* не веде до розриву консульських відносин, в Одесі діяла дипломатична місія Республіки Вірменія в Україні. Єдиним аргументом у цьому випадку може бути приналежність Одеси до зовсім іншого *de facto* режиму. Однак не слід забувати ту обставину, що всі уряди, які перманентно змінювали один одного, були, по суті, інтервенційними.

Отже, вірменська дипломатична місія в Одесі продовжувала діяти без зміни свого першочергового статусу. В нових політичних реаліях вдалося домовитися про закупівлю і транспортування до Вірменії цукру, зерна та інших продовольчих товарів. Відповідно до інформації, розміщеної у пресі, Б.Г. Таїрян (В.Є. Таїров) погодився на пропозицію міністра постачання Республіки Вірменія очолити представництво вірменського уряду в центральний економічний раді союзників із постачання. До кінця березня 1919 р. вірменськими дипломатами вдалося з Одеси до Вірменії відправити 3000 військовополонених та декілька тисяч біженців, які були забезпечені необхідними пайками²¹.

Унаслідок захоплення Одеси більшовиками 6 квітня 1919 р., Місія Республіки Вірменія змушена були наступного дня залишити місто. Вже 7 квітня вірменський посол, генеральний консул Одеси з консульським штатом на французькому військовому кораблі разом з союзниками залишили місто. Напередодні евакуації, 5 квітня М.Б. Попов призначив консульського секретаря Є.Х. Мелікяна виконувачем обов'язків генерального консула, відповідно передав йому всі речі й справи установи.

Виконувач обов'язків генерального консула Єгіше Христофорович (Хачатурович) Мелікян намагався налагодити контакт з більшовицьким урядом. Нами встановлено, що в.о. генерального консула 26 квітня разом з іншими іноземними дипломатами був запрошений на зустріч з головою Раднаркому України Х. Раковським. Однак Х. Раковський не дав однозначної відповіді, чи може вірменське консульство залишатися в Одесі, але пообіцяв, повернувшись з Києва, вирішити це питання. Це відбулося через місяць, а саме: відповідно до спеціального указу радянської влади від 25 травня у місті була припинена діяльність Генерального консульства Республіки Вірменія²². Таким чином, закінчився перший період діяльності вірменського консульства в Одесі. Закриття установи було тимчасовим і пов'язано з пануванням у місті більшовиків, які контролювали місто до 23 серпня 1919 р.

Ситуація змінилась 23 серпня (5 вересня) з переходом влади у місті до Добровольчої армії, яка вважала Вірменію союзницькою державою. Нові політичні реалії дозволили генконсульству поновити свою роботу, обов'язки голови установи продовжив виконувати Є.Х. Мелікян. Відновлене генконсульство стало другим діючим представництвом Республіки Вірменія на підконтрольній Добровольчій армії території, раніше — 30 травня — повноважним представником на Кубані був призначений Ов. Сагателян²³.

Другий період існування генконсульства суттєво відрізнявся від попереднього, що було обумовлено статусом установи, політичною ситуацією, геополітичними змінами, скупченням великої кількості біженців і військовополонених, евакуація яких впродовж п'яти місяців більшовицького панування не відбувалась взагалі²⁴. Була відновлена робота відділів генконсульства: паспортного, біженського і інформаційного. У радянський період більшовиками були вилучені паспорти громадян Республіки Вірменія, замість них видані документи радянського зразка, у зв'язку з чим генконсульство оголосило про анулювання цих документів.

Біженській відділ генконсульства був змушений розпочати нову реєстрацію біженців та формування відповідних списків для організації подальшої евакуації. З цього приводу 26 серпня (8 вересня) Є.Х. Мелікян мав зустріч з командувачем військ Одеського округу полковником Д.І. Туганом-Барановським, який обіцяв сприяння. Наступного дня

27 серпня (9 вересня) вірменський генконсул, разом з харківським консулом доктором Мелікяном, що перебував в Одесі, зустрілись з командиром британського судна, капітаном Керром (в. о. консула), який запевнив, що саме вірменські біженці будуть відправлені насамперед з Одеси²⁵. Виявлені матеріли свідчать, що вже у вересні перша група біженців (90 осіб) була направлена до Вірменії. Наступна група залишила Одесу 4 (17) вересня на пароплаві «Костянтин», серед них були вірменські консули Харкова, доктор Мелікян, і Києва, Ломідзе, та значна група київських і харківських біженців²⁶.

Необхідно зазначити, що Є.Х. Мелікян діяв дуже оперативно не лише в питанні евакуації вірмен і налагодження відносин з місцевою владою, але зумів у короткі терміни сформувати великий консульський штат з 11 осіб: секретар — А.С. Бардуханян, завідувач інформаційного відділу — Ов. К. Багдасарян, завідувач біженського відділу — А.К. Єгізарян, діловодство біженського відділу — Л. Атабеков, службовець відділу — Х.Ов. Мірзоянц, бухгалтер — Є.І. Артін, юридичний радник — Г.Ф. Юзбашян, кур'єр — С. Манукян, лікар — І.Г. Багдасарян, друкар — Н.А. Мелкумянц²⁷. Призначений в. о. генерального консула штат складався з представників місцевої громади, які, в дійсності, не мали жодного відношення до офіційного дипломатичного корпусу Республіки Вірменія в Україні. Отже, відновлене дипломатичне представництво в Одесі фактично було «самоорганізованою дипломатичною установою» місцевої вірменської громади.

Підтвердженням цієї думки виступає той факт, що у Вірменії взагалі не знали про існування і діяльність в Одесі власного дипломатичного представництва. Така ситуація була пов'язана з комунікаційними проблемами. Після того, як 31 серпня (13 вересня) у місті стало відомо, що вірменським урядом Ов. Сагателян призначений офіційним дипломатичним представником при Добровольчому уряді²⁸, Є.Х. Мелікян 24 вересня (за Г.А. Петросяном, тому важко зробити уточнення дати) надсилає рапорт МЗС Республіки Вірменія, яке в Єревані отримали лише 4 листопада. У рапорті зазначається: «Після віддалення радянської влади вірменське генконсульство відразу підняло свій прапор і поновило свою діяльність. Знаходжу, що уряд не буде відмежовуватися від надання подальших генконсульству необхідних вказівок для діяльності та про мій сучасний невирішений стан». Напередодні, 23 вересня, генеральний консул відправляв листа до Ов. Сагателяна, наступного змісту: «Головною задачею генконсульства є встановлення, чи існують між вірменським та добровольчим урядом домовленості щодо мобілізації вірменських громадян». Відповідь надійшла 8 жовтня з відповідними поясненнями. Цікаво, що, ймовірно, здивований існуванням і функціонуванням влас-

ного одеського представництва, МЗС тривалий час не могло прийняти рішення щодо подальшої долі «раптово виниклої установи». Міністр закордонних справ Вірменії А. Хатісян лише 20 листопада призначив К. Будагяна секретарем генерального консула, а на початку грудня за проектом МЗС одеському генконсульству були підпорядковані консули Києва, Криму, Харкова та Бессарабії²⁹.

Враховуючи зазначене, важко охарактеризувати статус вірменського генконсульства. З одного боку, вірменська дипломатична місія перебувала у евакуації в Одесі, але згодом сама була змушена фактично повним складом евакуюватися, з іншого боку, представництво *de facto* існувало деякий час за більшовицької влади та *de facto* і *de jure* визнавалось урядом Добровольчої армії. Однак, суб'єкт міжнародного права — Республіка Вірменія, що уповноважує послів чи консулів представляти свої інтереси в іноземній державі — іншому суб'єкті міжнародного права, в цьому випадку, певний період не наділяв *ipso facto* установу відповідними повноваженнями, а *de jure* уповноважив представляти інтереси у стані Добровольчої армії. Таким чином, другий період існування генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі, на нашу думку, правильним є визнати *ipso facto* вірменською дипломатичною установою, яка захищала інтереси громадян Республіки Вірменія. З встановленням 8 лютого 1920 р. в Одесі радянської влади генеральне консульство Республіки Вірменія було закрито.

¹ Պետրոսյան Գ. Հ. Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի դիվանաբարտական հարաբերությունների պատմությունից (1918–1920 թթ.). Երևան, 2002, Եր. հանալ. հրատ., 158 էջ (вір. мовою).

² С-ко С. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти Радянської влади (1918–1919 рр.). Архів Радянської України: історично-архівознавчий журнал. Партвидав «Пролетар». 1932. № 4–5. Липень–жовтень. С. 261–292.

³ "Հայրենիք" ամսագիր, Բոստոն, հուլիս, 1967, էջ 1–12: (Տոնեան Ա. Ռուսկան րանակի հայ սպայի մը յուշեր) [Tonean A. «Hairenik» monthly, Boston, Vol. XLII. № 7, 1–13].

⁴ Պետրոսյան Գ. Հ. Նշվ. աշխ., Երեւան 2002, էջ 60, 65:

⁵ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921: на теренах постімперської Росії. Київ: ВПЦ «Київський університет» 2002. 373 с.

⁶ Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917–1923 роках. Київ: К. І. С., 2006. 312 с.

⁷ С-ко С. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 270–271.

⁸ Там само. С. 275–276.

⁹ Давтян Д.А. До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 гг. Наук. вісн. Одес. держ. екон. ун-ту. 2008. № 17(73). С. 206.

¹⁰ С-ко С. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції... С. 266–268.

¹¹ *Պետրոսյան Գ. Հ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 38:

¹² *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921... С. 178.

¹³ *Давтян Д.А.* Геноцид армян глазами одесситов. Одесса: ТОВ «Люмьер», 2011. С. 66.

¹⁴ "Հայ համայնք", թերթ, 18 նոյնբերի, 1918 թ. (№ 28) էջ. 416.

¹⁵ Տես "Հայ համայնք", թերթ, 30 սեպտեմբերի, 1918 թ. (№ 21) էջ. 305.

¹⁶ *Давтян Д.А.* К постановке вопроса о положении армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.). Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Միությունը կապերը 1918–1985 թթ.: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ», Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2011, էջ 121–136:

¹⁷ "Հոսանք" թերթ, 11. դեկտեմբերի, 1918 թ. էջ. 4.

¹⁸ "Հոսանք" թերթ, 4 հունվարի, 1919 թ. էջ. 4.

¹⁹ *Պետրոսյան Գ. Հ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 43.

²⁰ Одесские новости. 1919, 31 января.

²¹ *Պետրոսյան Գ. Հ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 56.

²² *Պետրոսյան Գ. Հ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 60.

²³ «Հայ համայնք», թերթ, 18 հունիսի, 1919 թ. (№ 17) էջ. 271.

²⁴ *Давтян Д.А.* К вопросу о положении и численности армянских беженцев в Одессе в 1915–1922 гг. Геноцид вірмен в Османській імперії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Пороги, 2015. 82 с.

²⁵ Одесские новости. 1919, 27 августа.

²⁶ Одесские новости. 1919, 4 сентября.

²⁷ *Պետրոսյան Գ. Հ. Նշվ. աշխ.*, Երևան 2002, էջ 61.

²⁸ Одесские новости. 1919, 13 сентября.

²⁹ Вестник Армении. 1919, 18 декабря.

REFERENCES

1. Davtyan, D. (2008). Do pytannia virmeno-ukrainskykh dyplomatychnykh vidnosyn u 1918–1920 rr. *Naukovyy visnyk Odeskogo derzhavnogo ekonomichnogo universytetu - Scientific messenger of the Odessa state economic university*, 17(73), 201–214 [in Ukrainian].

2. Davtyan, D.A. (2011). *Genocid armian glazami odessitov*. Odessa: TES TOV Liumer [in Ukrainian].

3. Davtyan, D.A. (2011). К постановке вопроса о положении армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.). *Hay gəgt'akanutyān ew Hayrenik'-Sp'yurk' kaper 1918–1985 t't': Mijazgayn gitazhogovi zekuytsner (1918–1985 t't')*, 1, 121–136. [in Armenian].

4. Davtyan, D.A. (2008). К вопросу о положении и численности армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.). *Proceedings from Genotsid virmen v Osmanskiy imperii: materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii* (pp. 78–84). Dnipropetrovsk: Porogyi [in Ukrainian].

5. Matviienko, V. (2002). *Ukrainska duplomatiiā 1917–1921 na terenakh postimperskoi Rosii*. Kyiv: Nats. univer. T. Shevchenko [in Ukrainian].

6. *Odesskiye novosti*, 1919, January 31, August 27; September 4, 13 [in Russian].

7. Petrosyan, G. H. (2002). *Hayastani Hanrapetutyān ev Ukrainai divanagitakan harabertutyunneri patmutyunits (1918–1920)*. Yerevan: Petakan hamarsarani hrat [in Armenian].

8. S-ko, S. (1932). Do istorii spilnoi borotbi ukrainskoi I virmenskoï kontrrevoliutsii proty Radianskoi vlady (1918–1919 rr.). *Arkhiv Radianskoi Ukrainy: istorychno-arkhivno-znavchyy zhurnal*, 4–5, 261–292 [in Ukrainian].

9. Tonean, A. (1964). Rusakan banaki hay spay mi hush. *Hairenik monthly*, 7, 1–13 [in English].

10. *Vesnik of Armenia*, 1919, December 18 [in Russian].

11. Viedienieiev, D. & Budkov, D. (2006). *Yunist ukrainskoi dyplomatii. Stanovlennia zovnishnopolituchnoi sluzhby Ukrainy v 1917–1923 rokakh*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].